

CALCURI LINGVISTICE ÎN CARTEA IEȘIREA

(PO, BB, Ms. 45, Ms. 4389)*

VASILE ARVINTE

Vom analiza fenomenul menționat în titlul lucrării pornind de la exemple conținute în cartea *Ieșirea*, Cap. 18, vers. 21.

În BB: „Și tu socotește fie den tot norodul oameni tari și temători de Dumnezeu, oameni direpți ce urăscu mindriia și vei pune presle dinșii **mai mari te mie, și mai mari preste sută, și mai mari peste cincizăci, și mai mari peste și aducători înlăuntru de cărți**. Sintagmele cu aldine se întilnesc aproape ceeași formulare în textul echivalent din ms. 45, care a stat la baza textului rit al BB: „**Mai mari preste mie și preste sută și preste cincizăci și preste și mai mari și aducători înlontru de cărți**”.

Cuvintele subliniate redau în mod servil modelul grecesc al *Septuagintei*: **mai-mari-preste-mie* calchiază gr. χιλιάρχους (χιλίου, -αι, -α = 1 000 + (6) ἀρχός, 'chef'); *mai-mari-preste-sută* calchiază gr. ἑκατοντάρχους (ἑκατόν = 100 + ἄρχός, -ος 'chef'); *mai-mari-p(τ)este-cinci(d)zăci* redă cuvint cu cuvint gr. πεντάρχους (πεντήκοντα = 50); *mai-mari-pestezăce* calchiază gr. δεκάδάρ (δέκα = 10).

Recurgerea la numerale pentru denumirile funcțiilor menționate în versetul Ex. 18, 21 se întilnește și în versiunea slavonă: *тысящники*, de la *tyšești* și *tysești* '1 000' (rus. -sl. bis. *tysošta*, *tyšešta*, vrus. *tyšjača*, ucr. *ty-* etc.), care înseamnă 'mai mare peste o mie', calchiind cuvântul grecesc *tionat mai sus*; vsl. *сотники* (din *săto* '100') 'mai mare peste o sută'; *пятидесятники* (din vsl. *peți* '5' + *deseti* '10') 'mai mare peste cincizeci'; *десятники* 'mai mare peste zece'.

Modelul slavon a fost imitat de primii traducători români ai acestui text. Știa au creat de la *mie* derivatul *miiăș*, atestat în multe texte vechi: de la *ti*, *sutaș* (vezi H. Tiktin, *DRG*, s.v.).

În *Biblia* germană, procedeul este același. Pentru 'mai mare peste o mie' se pune *Oberste über tausend*; pentru 'mai mare peste o sută', *Oberste über hundert*; pentru 'mai mare peste cincizeci', *Oberste über fünfzig*; iar pentru 'mai mare peste zece' *Oberste über zehn*.

* PO = *Palia de la Orăștie*, 1581–1582, ed. Viorica Pamfil, București, 1968; BB = *Biblia de la București*, 1688; Ms. 45, conține *Vechiul Testament*, cca 1665–1685; Ms. 4389, conține *Noul Testament*, cca 1665–1680.

În limba maghiară, textul care a servit ca model al *Paliei de la Orăștie* conține denumirile: *ezredeseket sendste'*, *ezren* 'tausend') 'mai mare peste o mie'; *s százados* 'Hauptmann'; *száz* 'hundert') 'mai mare peste (cf. magh. *ölvenedek* 'der Fünzigster', *ölvenes* 'der Fün') 'mai mare peste cincizeci'; *tizedeseket* (cf. magh. *dizdek* 'mai mare peste zece'.

În varianta românească din PO, întâlnim următoarele: *miiari* 'mai mare peste o mie'; *-sutasi*; *-cindzeceari*; *dz* ferința traducătorului pentru sufixul *-ar(i)*, deși este și sufixul *-aş(i)*.

Versiunea latinească a recurs la următoarele soluții pentru 'mai mare peste o mie', termenul *tribunus*: „*Et constitue ex eis ti* derivat de la *tribus*, -ūs (= gr. $\varphi\lambda\gamma$) 'diviziune a poporului ca *tribunus magistratus*, titlu extins la diferiți funcționari militari (vezi Ernout — Meillet, *Dictionnaire étymologique Histoire des mots*, quatrième édition, Paris, 1959, p. 702 grecesc, adică formarea unei denumiri de la numeralul 'peste o mie'. În schimb, denumirea următoare, *centurio*, 'ex eis] *centuriones*'), este formată de la numeralul *centi* nește și la funcția următoare. Pentru 'mai mare peste o mie' *quăgenarius*, 'și comandant a cincizeci de oameni' ([*Et quăgenarios*]). Tot astfel și la 'mai mare peste zece': *decane* 'ex eis] *decanos*'), derivat de la *decem*, după modelul gr. $\delta\acute{\epsilon}\kappa\alpha$. Cuvântul *decanus* a denumit în latina târzie „le civils, militaires—ou religieux, en particulier le doyen“ (cf. Ernout — Meillet, *op. cit.*, p. 166).

Spre deosebire de versiunile biblice de mai sus, în traducere atribuită de N. A. Ursu lui Daniil Panoneanul, cedeul creării unor denumiri de la numeralele respective s-a folosit. Traducătorul acestui manuscris a recurs la denumiri de această natură și în epocă, chiar în cazul când acestea nu erau prea adecvate. Din acest text se prezintă astfel: „*Si pune presté d'et ceaus și vataș și logofet*“. Denumirile sînt reluate și pe margine, de aceeași mână, în dreptul acestui verset: „*Puse Moiset căpitani, iuzbaș, vataș presté*“.

Recurgînd la aceste denumiri care au circulat în epoca traducătorului (ms. 4389, care, în treacăt fie spus, este superioară din toate punctele de vedere celor din BB și de la tradiția limbajului biblic, care, în toate versiunile respective, este pe textul de bază ebraic. În cazul dat, denumirile au fost preluate din limbile respective. Singura excepție, cum de mai sus, era oferită de varianta latinească, în care apăsătorul 'mai mare peste o mie' cuvîntul special *tribunus*. Urmînd poate tradiția Panoneanului s-a folosit și de versiunea latină), traducătorul a procedut prea departe cu inovația sa, căci, alături de denumiri care erau cunoscute, ca de pildă *căpitani* sau *logofet*, el a introdus turcisme ca *iuzbaș* și cuvîntul cu o origine controversată, probabil tătărasc, *vataș*.

specializați și, prin aceasta, complet îndepărtați de realitățile istorice, geografice, sociale sau culturale din textul biblic.

Vom discuta succint aceste denumiri. Primul termen, *căpitan* 'ancien chef militaire qui commandait 1 000 hommes' (DA), este atestat prima dată în anul 1470 (vezi Lajos Tamás, EWUR, p. 178; în H. Tiktin², DRG, este dată ca primă atestare: 1563 DERS). El a cunoscut o largă circulație în limba veche, fiind vehiculat și prin intermediul unor sintagme de tipul: *căpitan de județ*, care comanda o unitate de 1 000 de oameni; *căpitan de tirg*; *căpitan de margine*; *căpitan de codru* etc. Derivatul *căpitănie* denumea atât funcția, cât și unitatea militară din subordine. Aceasta, la rîndul ei, avea steaguri mai mici, comandate în Muntenia de *iuzbași*, iar în Moldova de *kolnogi* (< magh. *hadnagy* 'Oberhaupt', 'Leutenant'). Etimonul cuvîntului *căpitan* este în ultimă instanță cuvîntul italianesc medieval *capitano*, care a pătruns în limbile franceză (*capitaine*), spaniolă (*capitan*), portugheză (*capitão*) (W. Meyer-Lübke, REW³, 1634), neogreacă (*καπιτάνης*), albaneză, bulgară (*kapitan*), turcă (*kaptan*), sîrbă (*kapetan*), rusă (*kapitanŭ*), maghiară (*kapitány*). Motive istorice plauzibile îl determină pe Lajos Tamás, EWUR, s.v., să insiste asupra așa-numitei filiere maghiare a cuvîntului românesc. Folosirea lui în textul biblic din ms. 4 389 pentru conceptul «mai mare peste o mie de oameni» nu contravenea flagrant spiritului acestui text.

Nu aceeași afirmație se poate face despre următorul cuvînt, *iuzbaș* (*izbaș*), turcism pe care Mărdarie Cozianul îl folosește în definiția termenului echivalent slavonesc *sătniki* astfel: „=iuzbașe, carele iaste măi mare preste o sută” (DA, s. v.). Etimonul este tc. *yü'bași* (< *yüz* 'sută' + *bași* 'șef').

A treia denumire care substituia sintagma *măi mare peste cinci,eci*, anume *ceauș*, însemna în vechea română, ca și în limba turcă din care provenea (tc. *çavuş*), 'sergent (de infanterie)', apoi 'curier', 'aprod'. În Muntenia, el avea și sensul 'căpitan care comanda 500 de ostași, numit măi înainte *vătaf*' (Scriban, Dicf., s. v.). Într-un document citat în DA, s. v., apare urmă toarea înșiruire de funcții: „Căpitani de dorobanși, iuzbașii și ceaușii, vătașii și celașii”. Acest sens legat de armată este avut în vedere de traducătorul ms. 4 389. Numărul oamenilor comandați nu măi este aici de 500, ci de 50. Folosirea termenului în textul biblic este inadecvată.

În aceeași situație se află și termenul *vătaf* (probabil < tătar. *vataha*), care în limba veche a avut diferite accepții, după epoci sau după provincii, însemnînd fie 'căpitan peste 500 de oameni', fie 'sutaș', fie 'administrator al unei provincii, al unui județ', fie denumind diferite funcții mai mici: *vătaf de aprozi*, *vătaf de plai*, *vătaf de vistierie*, *vătaf de cămară*, *vătaf de călărași*, *vătaf de țigani*, *vătaf de tilhari* etc.

Față de textul BB și de cel al ms. 45, în ms. 4 389 apare o denumire nouă, *logofăt*. În BB și în ms. 45, în locul acestui cuvînt apare sintagma *aducători înlăuntru de cărți* (BB) sau *aducători înlăuntru de cărți* (ms. 45). Această a cincea funcție lipsește în versiunile latină, germană, maghiară, în PO, precum și în Biblia 1975. Absența se explică prin faptul că aceste texte au avut în vedere textul original ebraic, în care această funcțiune este absentă. Ea este însă prezentă în *Septuaginta*, de unde a fost preluată în ms. 45, și de aici a trecut în BB. De asemenea, se găsește în textul slavonesc, de unde a fost preluată în ms. 4 389.

În versiunea grecească, termenul este γραμματoεισχωγεις, fiind alcătuit din (6) γραμματεύς, -έως 'secrétaire' (cf. (τὸ) γράμμα; -ατός 'écrit, lettre, livre') și ἀγωγός, -ός, -όν 'qui conduit, transporte, entraîne', (6) ἀγωγός, -οῦ 'conducteur', vñ. ἀγω 'amener, apporter'. Se vede lesne că traducătorul ms. 45 nu a avut în vedere sensul 'secretar', 'cărturar', ci pe cel de 'carte', atunci când a creat sintagma obscură *aducători înlontru de cărți*. Nici diortositorii bucureșteni ai BB nu au fost mai inspirați când au preluat, cu modificări minime, această construcție lipsită de sens, deși, în aceeași carte (Ex. 5. 10), atît în ms. 45, cit și în BB, gr. γραμματεύς este tradus corect prin *logofăt*.

Modelul grecesc a stat și la baza denumirii din versiunea slavonă: книгоѳа, care stă în legătură cu vbñ. *knúiga* 'Buchstabe, Schrift, Buch'; *knúizkníkъ*, *knúigkékji* 'γραμματεύς 'Schriftgelehrter' (= cărturar), vsl. *knigóčii* 'Schriftführer' (= secretar), rus. dial. *knigóčii* 'id.' (vezi E. Berneker, *SEW*, I, p. 664).

Fără de calcul servil, nereușit, din ms. 45 și din BB, traducătorul ms. 4389, Daniil Panoneanul, a recurs la termenul *logofăt*, care pe atunci însemna și 'diac, grămatic, pisar, scriitor de cancelarie', sens păstrat pînă tîrziu, în secolul al XIX-lea (cf. la Creangă: „*Logofete, brînză-n cui...*”). Termenul este de origine bizantină: „În anul 1081 întîlnim prima mențiune a așa-zisului λογοθέτης τῶν σεκρέτων, care a devenit cu vremea cel mai de seamă personaj al administrației din ultimele secole ale imperiului” (vezi H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 155). Prima atestare a cuvîntului în română datează din 1369, în actele provenite din Țara Românească ale mănăstirii Cutlumus de la Sfîntul Munte Atos, atestare mai veche decît cea din actele slavo-române (1392), din *DERS* (vezi H. Mihăescu, *ibid.*). Încă pe vremea lui Dimitrie Cantemir, logofătul cel mare era cel mai înalt rang boieresc în Moldova. Dar, alături de acest sens, *logofăt* mai însemna și 'secretar', sens avut în vedere în ms. 4389, în care a fost redată corect denumirea slavonă (și grecească) echivalentă.

CALQUES LINGUISTIQUES DANS LE LIVRE EXODE

RÉSUMÉ

L'ouvrage analyse les équivalents roumains qui se trouvent dans les traductions anciennes du livre *Exode* (PO; BB; Ms. 45; Ms. 4389) des dénominations grecques: χιλιάρχους; εκατόνταρχους; πεντηκονταρχους; δεκαδάρχους, à savoir: *mai-mari-preste-mie*; *mai-mari-preste-sută*; *mai-mari-pr)reste-cinci(d)áci*; *mai-mari-pestc-zéce*. Sont également prises en considération les dénominations utilisées dans les versions slavonne, latine, allemande, hongroise de la *Bible*. Le recours à des constructions qui ont à la base les numéraux équivalents est présent dans tous les cas sus-mentionnés. Il n'y a que la version roumaine de Ms. 4389, attribuée à Daniil Andrean Panoneanul par N. A. Ursu, qui utilise les dénominations roumains de l'époque ancienne: *căpitani*; *izbaș<i>; *ceauș<i>; *vătaș<i>; *logofet<i>, en réalisant ainsi un écart par rapport au langage biblique, qui respectait, en fin de compte, le texte de base hébreu. On explique du point de vue étymologique, aussi bien les calques sémantiques des versions anciennes de la *Bible* en roumain, que les dénominations qui s'éloignent de la tradition biblique du Ms. 4389.****

Facultatea de Litere

Universitatea „Al. I. Cuza”

Iasi, Bulevardul Copou, nr. 11